

УДК (477)37.017.7

ГУМАНІТАРНИЙ АСПЕКТ ПІДГОТОВКИ ІНЖЕНЕРНИХ КАДРІВ – ОСОБЛИВІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ

Висвітлено основні проблеми навчально-виховного процесу стосовно викладання у вищих технічних навчальних закладах дисципліни „Історія України”. Аргументовано доведено, що гуманітарні дисципліни посідають чільне місце у процесі формування громадянського суспільства, і що предмет «Історія України» є важливою складовою національно-патриотичного виховання молоді.

Освещаются основные проблемы учебно-воспитательного процесса относительно преподавания в высших технических учебных заведениях дисциплины „История Украины”. Аргументированно обосновывается важное место гуманитарных дисциплин в процессе формирования гражданского общества, а также важную роль предмета „История Украины” в национально-патриотическом воспитании молодежи.

The author has analysed the basic problems educational of process concerning teaching in maximum technical educational institutions of discipline a History of Ukraine. The humanitarian disciplines, in opinion of the author, borrow an essential place during formation of a civil society. Is convincingly proved, that the subject a History of Ukraine is important compound national patriotic of education of youth.

Ключові слова: Україна, вища технічна освіта, Київський політехнічний інститут, історія України, методика викладання.

Та, всупір грозам і морозам,
Не спиниться наш рідний край...
Іван Драч [1]

Освіта відіграє колосальну роль у життєдіяльності суспільства, адже вона формує „моральне обличчя” держави. Так було здавна. Скажімо, у „Літописі Руському” повідомляється про особливості поширення освіти в

Руси-України: „І, пославши [мужів своїх], став він [Володимир Великий. – С.Х.] у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне. [...] Коли ж цих роздавали на учення книжне, то збулося пророцтво на Руській землі, яке говорить: „У ті дні почують глухі слова книжні [і] ясною буде мова недорікуватих” [2]. Літописець охарактеризував справу поширення освіти в державі як епохальне явище високодуховного значення. Наразі видатний державний і політичний діяч Руси-України, воєначальник і письменник Володимир Мономах (1053 – 1125) у відомому філософсько-патріотичному „Повчанні” закликав: „Не забувайте того доброго, що вмієте, а чого не вмієте, тому навчайтеся, як батько мій, дома сидячи, вивчив п’ять мов, у тому честь від інших країн. Лінь-бо – мати всьому: що вміє, те забуде, а чого не вміє, того не навчиться. Добро творячи, не лінуйтеся ні на що добре... хай не застане вас сонце в ліжку, так і отець мій блаженний робив, і всі знатні мужі славетні” [3]. З цього та іншого випливає: високоосвічений володар великої європейської держави надавав неабиякого значення здобуттю знань представниками тодішньої еліти; наполегливо утверджував культ знань.

На підставі вивченого і проаналізованого матеріалу кубанський українець, вчений-емігрант П. Штепа (1897 – 1983) переконано стверджував: „За київської імперіальної доби Русь-Україна була одною з найкультурніших і найбагатших світових держав із столицею Києвом, який, за свідченням тогочасних чужинців, перевищував Париж і Лондон своєю культурою і багатством” [4]. Звідси, в українській історії – багато прикладів вагомих досягнень в духовно-культурній сфері, їх слід вивчати, аналізувати і творчо використовувати в сучасних умовах.

Загальновідомо: серед українців традиційно шанувалася освіченість. „Кожне суспільство, – зауважив професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі С.О. Сірополко (1872 – 1959) у фундаментальній праці „Історія освіти в Україні”, – дбає про те, щоб підготувати до життя молоде покоління, що йде йому на зміну, і з тою метою передає молоді... моральні погляди, теоретичні знання та набутий практикою досвід” [5]. Перебуваючи вже за кордоном, визначний державний й громадський діяч С.В. Петлюра (1879 – 1926) у своїй книжці „Сучасна українська еміграція та її завдання” звернувся з палким закликом до українських студентів еміграції: „Учіться, не гайте часу! Візьміть із закордонних огнищ якнайбільше... перетворіть засвоєне і набуте якнайглибше. Пам’ятайте, що ви відновляете давню і світлу традицію XVI – XVII вв. нашої історії – безпосереднього контакту України з культурними країнами на ґрунті науки і освіти, а тому додавайте до відновленої традиції і ентузіазму молодечого нашої національної упертості, щоб створити симбіоз емоції і розумової праці, який може

видати прекрасні і позиточні наслідки” [6]. І нині ці слова актуальні. Коротко, в минулому столітті школа перебувала в епіцентрі уваги також національних лідерів, які розуміли її призначення в житті нації.

Сучасна інженерна освіта розвивається з перемінним успіхом. В усякому випадку, її найважливіше досягнення – „живучість”. На початку 1990-х рр. українська влада проголосила про гуманізацію і гуманітаризацію освітньої системи, проте в інженерній школі проголошені цінності не отримали належної підтримки. Водночас, відтік інтелекту нації впродовж 90-х рр. ХХ ст. набув загрозливих розмірів.

Слід, нарешті, визнати: високі засади гуманізму дещо повільно прищеплюються в свідомості деякої частини молоді і через блокування процесу гуманітаризації вищої школи наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. На наш погляд, ґрунтовно розробити й успішно впровадити нову програму щодо подолання згаданих труднощів без залучення гуманітаріїв несила. Антигуманітарії мають з цим змиритися – потрібний компроміс.

Поряд з іншими предметами „Історія України” є важливою складовою гуманітарної підготовки (так би мовити, окультурення) студентів фізико-математичних та технічних факультетів. До головних пріоритетів історичної науки належить, окрім іншого, виховання здорового покоління патріотів серед молоді, яка обрала своїм фахом в т. ч. і технічні спеціальності. Завдяки насамперед історії майбутні вітчизняні інженерні кадри свідомо сприймають загальнолюдські демократичні цінності і міцно оволодівають наукою „любити, поважати і захищати Вітчизну”. Ще в давнину мудрі предки говорили: “Поучившись старому, зануримо душі наші в нього, бо є те наше...” [7]. Очевидно, кожний, хто ґрунтовно засвоїв історичне минуле Батьківщини, перейматиметься сьогоденням і не залишиться байдужим до її (рідної землі) майбутнього. Морально-етична ж стійкість таких громадян значно посилиться.

На сучасному етапі верховна влада України загалом демонструє розуміння щодо визначальної ролі історії в консолідації патріотичних сил української спільноти [8]. До історії, як явища духовно-суспільної ваги, часто-густо полюбляє звертатися в окремих виступах-роздумах Президент України Віктор Ющенко. Навіть в одному із святкових привітань на початку 2006 р. Гарант Конституції проаналізував деякі історичні істини. Чіткіше його позиція виявилася під час прес-конференції „Національні пріоритети” (2007 р.). На запитання: „Як ви думаєте, скільки ще часу потрібно, щоб частина українських політиків позбулася комплексу меншовартості по відношенню до Росії, і скільки ще часу потрібно, щоб російський істеблїшмент, а також російські президенти перестали бути тими, хто перекручує українську історію і дає зовсім інше трактування національно-визвольних змагань? Тобто, який ще потрібний період?”, В.А.

Ющенко твердо заявив: „[...] Я думаю, що в значній мірі яку відповідь буде давати український політик на ті чи інші питання національного пріоритету, залежить перш за все від українського суспільства, від нашого відчуття причетності до України та її історії. А не від того, як коментує третя сторона нашу історію. Для мене здається більшою проблемою, щоб українці кінець кінцем зрозуміли, що у них є власна історія. І нам не треба вчителів, які б пояснювали окремі сторінки цієї історії. Це наше внутрішнє питання. Переконали, що ми навчимося шанувати власну історію без підказок. Переконали, що українське суспільство повинне знати одне: на брехні консолідацію ніколи не вибудуєш – чи ця брехня стосується нашої історії, чи ця брехня стосується нашого дня” [9]. Не можна не погодитися з думкою Президента з приводу нагальної потреби у створенні цілісної (завершеної) схеми генезису українства з характерними рисами „суверенності”, окремішності. Таку тезу активно відстоювали у ХІХ – ХХ століттях видатні історики М.О. Максимович (1804 – 1873) та М.С. Грушевський (1866 – 1934): „М. Грушевський, – пояснив молодий дослідник С.М. Михайленко у статті „До питання концепції історії України М.М. Грушевського”, – успадкував і остаточно сформулював тезу, висунуту М. Максимовичем про окремішність української історії, про заперечення російської схеми Східного слов’янства” [10].

З цього приводу доречно звернутися до авторитетного фахівця з етногенезу слов’янства, члена-кореспондента Національної академії наук України Г.П. Півторака. У книзі „Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов’янських зі „спільної колиски” (2004 р.) ним аргументовано спростовано тезу про „давньоруську народність” (її автори доводили таке: мовляв, Київська імперія – „спільна колиска” українців, росіян та білорусів): „[...] становлення російського етносу відбувалося далеко від Києва й усієї первісної Русі – Середньої Наддніпрянщини і не має до неї жодного стосунку. [...] Отже, наявний у розпорядженні вчених фактичний матеріал доводить, що „російський брат” за віком зовсім не „старший”, а наймолодший. Та й у спільній колисці він ніколи не був, бо поки народився, „колиска” вже розвалилася. До Київської Русі росіяни мають ту дотичність, що їхні землі деякий час напівформально входили до складу цієї держави, і майбутні росіяни засвоїли християнську культуру Київської Русі з багатьма українськими впливами, оскільки творцем Київської держави був український етнос” [11]. І ще: „Історія українського народу й української мови давня й невичерпно багата, справді гідна великої нації. Отож немає потреби її штучно збагачувати... Шукаючи прадавні наші корені, слід пам’ятати, що українці – частина слов’янського світу, а українська мова – одна із слов’янських мов” [12].

Резонно звучать і твердження доктора економічних наук А.С. Гальчинського: „Українська нація – не бездержавна нація. Ми не розпочинали 1991 р. процес державотворення з нульової позначки, а сама незалежність не дарована нам іззовні, не стала (як це дехто вважає і нині) лише результатом розпаду колишнього СРСР. Вона упродовж століть виборювалася українським народом на чолі з його авангардом – національно-визвольним рухом, рухом, що має історичні заслуги перед нашим суспільством. Дотримуючись принципу наступності, маємо бути свідомі й того, що наша історична попередниця Київська Русь – одна з найрозвинутіших і найавторитетніших держав середньовічної Європи – була продуктом історичної творчості українського народу, який... досяг своєї національної визначеності вже у IV – V ст. Далеко не всі нинішні респектабельні країни Заходу мають такий родовід” [13]. Отже, поважні науковці доволі чітко й виважено окреслили головні контури офіційної схеми української історії в контексті загальноцивілізаційного розвитку. Врешті-решт, за влучним висловом відомого історика С.В. Кульчицького, „Проблема полягає не в опрацюванні нового знання, а в трансляції існуючого знання суспільству” [14]. Саме гумантарії, на наш погляд, зобов’язані донести історичну правду до кожного українця, пояснити і розтлумачити найскладніші аспекти з історії України. Має бути міцно закладена таїна українського буття в розумі всіх громадян, які і становлять живий організм відродженого національного моноліту держави.

Отож, сполучити інтелект студента-„технаря” з історичним минулим держави та нації – одне із найголовніших завдань предмету „Історія України”; студент має відчувати не лише симпатії до Вітчизни, більше того – „злитися” з її історією й культурою, відчувати себе на якомусь генетичному рівні частинкою неподільного цілого (нації). І це, впевнені, реально за умови розуміння юнаками та дівчатами, приміром, наступності історичних явищ національного значення.

Вищезазначені питання були порушені і учасниками Круглого столу „Історія України – очима молоді. Практична допомога музеїв ВНЗ. До 110-річчя НТУУ „КПІ”, який відбувся в НТУУ „КПІ” на базі Державного політехнічного музею при НТУУ „КПІ” (17 листопада 2008 р.). Так, доцент кафедри історії факультету соціології і права університету С.М. Ховрич у своїй доповіді констатував таке: „[...] об’єднаними зусиллями професійні дослідники минувшини нашої Вітчизни та ентузіасти-музейники здатні виробити і впровадити у життя окремі засади духовного спрямування майбутньої всеукраїнської концепції „Національна ідея”. До найголовніших її засад ми би віднесли національно-патріотичне виховання. Адже суспільство потребує в патріотах серед представників усіх існуючих професій” [15]. Підсумовуючи роботу Круглого столу, його

учасники (викладачі, музейники і студенти) висловили ряд практичних побажань та прийняли Резолюцію, звернену насамперед до Міністерства освіти і науки України, у якій пропонують вжити конкретних заходів для покращення викладання курсу „Історія України” та роботи музеїв у вищих навчальних закладах України. А саме: „Не допустити вилучення з навчальних програм технічних ВНЗ навчального курсу „Історія України”. Збереження цього курсу в технічних ВНЗ є стратегічно важливою і вкрай необхідною справою національного значення” [16]. Отже, найголовнішим результатом „круглого столу”, а також олімпіади з історії (2009 р.; кафедра історії ФСП НТУУ „КПІ”) та XII студентської наукової конференції „Україна: історія, культура, пам’ять” (22-23 квітня 2009 р.) було те, що студенти-„технарі” продемонстрували значну зацікавленість щодо вивчення, дослідження та популяризації минулого нашої Вітчизни. Студентська молодь Київської політехніки виявила жвавий інтерес до історії України: вона хоче її знати і досліджувати.

Враховуючи вищесказане, дозволимо собі висловити переконання: усвідомлення причетності (всіх без винятку) громадян до долі великого етносу з його неповторною культурою посилить патріотичні почуття, зокрема, майбутніх інженерів; іншими словами, перетворить „технарів” у більш „осілу” верству населення, себто зменшиться „відтік мозків” за кордон. Засвоївши повну й достовірну інформацію про генезис титульної нації, студенти-негуманітарії, сповнені глибокими національно-патріотичними почуттями, будуть вважати за честь після навчання залишитися жити і працювати на землі славних предків. Ось яке вирішальне значення можуть відігравати історичні дисципліни у зміцненні нашої держави. Наразі нехтувати послугами гуманітаріїв у ВНЗ є неприпустимою помилкою.

Майже два останні десятиріччя ряд науковців наголошує на необхідності збереження предмету “Історія України” в негуманітарних університетах та інститутах. Доктор історичних наук Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут” Л.М. Бесов переконаний: “Саме життя диктує необхідність викладати історію України в технічному університеті” [17]. З цією метою професор Національного технічного університету України „Київський політехнічний інститут” С.О. Костишева запропонувала ввести нові міждисциплінарні курси відповідного напрямку. „Вирішення актуального завдання гуманітаризації та гуманізації вищої технічної освіти в Україні, – йдеться у статті С.О. Костишевої „До питання про теоретико-методологічні засади побудови та засвоєння спецкурсу „Історія науки і техніки України”, – передбачає, зокрема, введення до навчального процесу ряду нових міждисциплінарних курсів, здатних не лише підвищити якість професійної

підготовки майбутніх технічних спеціалістів, але й суттєво вплинути на розширення їх світогляду” [18]. Цілком слушно зауважив і знаний історик В.Ф. Остафійчук: “Знання історії необхідні кожній людині, тим більше майбутньому спеціалісту, який, природно, прагне до нового осмислення власної історії без заідеологізованості й догматичних тлумачень, намагається зрозуміти свої потреби в суспільстві, знайти в ньому своє місце” [19].

Загалом поділяючи думку вищезгаданих колег, ми дійшли висновку, що гуманітаризація і гуманізація – оптимально прийнятні парадигми для вищої школи; ігнорування ж останніх може призвести до небажаного розвитку подій, а відтак – мати катастрофічні наслідки для державотворення. Позаяк деяка частина чиновників та політичних діячів дотримуються абсолютно протилежної думки, що викликає глибоку стурбованість. Як тут не згадати слова сучасної поетеси-луганчанки Антоніни Листопад: “Ми всі потрохи згадуєм Україну, // Коли це вигідно буває нам” [20]. Або: „[...] ми й тепер не відаєм, куди тікати і що творити! (Велесова книга, Дошка 1) [21].

Можливо, так відбувається через те, що „Наше минуле відрізане від сучасності. [...] Перервався зв’язок часів!” [22]. Оскільки, наголошує дослідник С.В. Коваль, „[...] вигаданий колись для ідеологічного виправдання уярмлення та тотальної русифікації пригарбаних Москвою народів міф [про вторинність усього українського. – С.Х.] продовжує руйнувати свідомість пересічного українця й сьогодні, а його адепти перейшли до ще більш нахабних і провокативних форм пропаганди” [23], іншими словами, триває „Деукраїназація українців ув Україні, калічення, суржикізація нашої прамови.” [24]. Сформоване під впливом названих негативних процесів світобачення окремих чиновників та денаціоналізованих громадян призвело до суттєвого „укорочення” їхньої історико-генетичної пам’яті, що не дає можливості адекватно (передусім згаданим індивідуумам) реагувати на події минувшини і сьогодення; а звідси, для свідомих громадян України видається інколи „незрозумілою” поведінка сучасного політикуму („вибраних” чи „обраних”).

Західні партнери не вимагають від України скасування гуманітарного циклу предметів у ВНЗ; натомість у нас є переконливі аргументи на користь збереження, зокрема, курсу „Історія України” в зазначених закладах. Контраргументи ж опонентів-антигуманітаріїв слабкі і безпідставні (наприклад, начебто не вистачає годин, гуманітарні дисципліни безпосередньо не стосуються обраного фаху тощо). Ми повинні навчитися відстоювати наші (українські) інтереси. Така позиція є стратегічно вірною в контексті цілеспрямованого і продуманого будівництва суверенної, незалежної та унітарної держави. Кандидат

філософських наук С. Грабовський вдало розтлумачив суть національних інтересів: „[...] є гасло „української України”, яким лякають людей[...] Тут усе дуже просто. „Україна має бути українською Україною. Як французька Франція, італійська Італія, німецька Німеччина [...]. Лише тоді буде добре всім у ній суцям, насамперед етнічним українцям, а відтак українцям російського роду, українцям єврейського роду, українцям болгарського роду, українцям татарського роду... Ми зробимо все, щоб вона нарешті не була аморфним клаптиком постсоветського простору, що на ньому є напис „Україна”, який та бандота завжди може змінити”. Це не керівництво ОУН і не лідери опозиції. Це поет Мойсей Фішбейн” [25].

Як відомо, продумана політика етнопатріотичного виховання прискорює формування сталого громадянського суспільства. В умовах поширення невігластва серед однаків і груп однаків молодого і старшого віку результат вказаної політики непередбачуваний. Природно, студенту потрібна повна і неупереджена інформація про минуле Вітчизни для самостійного її осмислення, зрештою, особистого самоствердження.

Ось чому Президент України зробив особливий акцент на популяризації саме правдивої історії: „Нас десятками, сотнями років привчали, що ми різні. Нас роз’єднували по дуже багатьох признаках. Іншими словами, тримати націю у конфронтації – це значить не дозволити нації ставити перед собою великі завдання. І коли ми говоримо про те, як важливо нам сьогодні знати свою правдиву історію, то це один із способів консолідації українського суспільства. Бо ми сьогодні підійшли до межі розуміння того, що тема політичної стабілізації в країні – це ключове питання відповіді на наш прогрес чи наш регрес. Історія протистояння, нацьковування, історія життя в старих міфах, штучне нав’язування проблеми – чи то російської мови, чи нашої історії, чи замовчування правди Великого Голоду, чи питання, які стосуються інтеграційних процесів, нашої безпекової політики, оборонної політики, наших загальнонаціональних пріоритетів – це речі, які повинні нас об’єднувати. І чим консолідованіша буде нація – від цього залежить консолідація політикуму і тих цілей, пріоритетів, які ставить сьогодні українська політика” [26]. Отже, грамотний й сконсолідований електорат здатен позитивно впливати на структурну будову політикуму, а також визначати пріоритетні задачі, над якими зобов’язаний працювати останній. Названі риси електорату „вирощуються” цілеспрямованою політикою всіх державних органів і громадсько-політичних інституцій. Стійкість виборця залежить від його інформованості; історія України ж у цьому сенсі займає чільне місце (у неї немає „конкурентів”).

Таким чином, українська влада розглядає історію України, окрім іншого, як суттєвий чинник зміцнення духовної й територіальної єдності

суспільства та держави. А це можливо досягти за умов збереження історичних дисциплін у ВТНЗ, де здійснюється підготовка інженерно-виробничих кадрів, котрі в найближчому майбутньому забезпечать надійний матеріальний фундамент для перетворення України в потужний цивілізаційний суб'єкт глобалізаційних процесів. Лише патріотично й національно зорієнтована технічна інтелігенція здатна виконати поставлені наднаціональні завдання.

1. Драч І. Крила: поезії. – Х., 2001. – С. 70.
2. Додаток 1. Історичні документи // Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі „спільної колиски”. 2-е вид., доп. – К., 2004. – С. 131.
3. Володимир Мономах. Повчання; Статут Володимира Всеволодовича / Пер. із старослов'ян., упорядкув. та передм. В. Яременка. – К., 2006. – С. 63.
4. Штепа П. Творчий дух України // Штепа П. Українець і москвин: дві протилежності / Науково-ідеологічний центр ім. Дмитра Донцова; літ. ред. Ярослав Радевич-Винницький. 2-е вид. – Дрогобич, 2008. – С. 606.
5. Сірополко С. Освіта до часу охрещення України-Русі // Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К., 2001. – С. 27.
6. Беднаржова Т. Життєвий шлях подвижника і патріота // Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К., 2001. – С. 9-10.
7. Велесова книга: Легенди. Міти. Думи. Скрижалі буття українського народу. I тис. до н.д. – I тис. н.д. / [упорядкув., ритм., переклад, підг. автентичного тексту, довід. мат. Б. Яценка]. – К., 7503 (1995). – С.13. Для порівняння – переклад Г.С. Лозко: „Поучившись старому, зануримо душі наші в нього, бо то є наше...” (Лозко Г. С. Велесова книга – Волховник. Наукове текстологічне дослідження, переклад на сучасну українську мову, релігієзнавчий коментар, публікація архівних матеріалів та оригінальних текстів Ю. Миролюбова, укладання словника на 8, 5 тис. слів, покажчики, бібліографія, ілюстрації / Лозко Г. С. – 4-е вид. – Вінниця, 2007. – С. 100).
8. Тож, закономірно, що з'явився Указ Президента України № 196/2008 „Про невідкладні заходи щодо забезпечення розвитку Збройних Сил України” (4 березня 2008 р.), де у пункті 2.2 записано: „вжити заходів щодо посилення гуманітарної складової військової служби у Збройних Силах України, забезпечивши відновлення науково-дослідних установ гуманітарного профілю, самостійних структур з гуманітарних питань в органах військового управління всіх рівнів, у вищих військових навчальних закладах, військових комісаріатах для організації виховної

роботи з особовим складом, впровадження військових національно-історичних традицій” (див.: Указ Президента України № 196/2008 „Про невідкладні заходи щодо забезпечення розвитку Збройних Сил України” від 4 березня 2008 р. // <http://www.president.gov.ua/documents/7555.html>).

9. Прес-конференція Президента України „Національні пріоритети” // <http://www.president.gov.ua/news/8570.html>.

10. Михайленко С. М. До питання концепції історії України М.М. Грушевського // Вісник Київського славістичного університету. – К., 2004. – № 18. – С. 203.

11. Півторак Г. П. Казка про „спільну колиску” і „старшого” та „менших” братів // Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов’янських зі „спільної колоски”. – 2-е вид., доп. – К., 2004. – С. 67 – 68.

12. Півторак Г. П. Вступ // Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов’янських зі „спільної колоски”. – 2-е вид., доп. – К., 2004. – С. 5.

13. Гальчинський А. Історичні витоки // Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада / Ін-т стратегічних оцінок. – К., 2005. – С. 46 – 47.

14. Кульчицький С. Про зв’язок минулого з майбутнім // Кульчицький С. Помаранчева революція. – К., 2005. – С. 306.

15. Ховрич С.М. Історія України – очима молоді. Практична допомога музеїв ВНЗ // Історія України – очима молоді. Практична допомога музеїв ВНЗ. До 110-річчя НТУУ „КПІ”: Матеріали 3-го Круглого столу. Київ, 17 листопада 2008 р. / МОН України, НТУУ „КПІ”. – К., 2009. – С. 11.

16. Історія України – очима молоді. Практична допомога музеїв ВНЗ. До 110-річчя НТУУ „КПІ”: Матеріали 3-го Круглого столу. Київ, 17 листопада 2008 р. / МОН України, НТУУ «КПІ». – К., 2009. – С. 104.

17. Бесов Л. М. Історія науки і техніки в технічному університеті // Дослідження з історії техніки: зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 5.

18. Костилова С. О. До питання про теоретико-методологічні засади побудови та засвоєння спецкурсу „Історія науки і техніки України” // Сторінки історії: Зб. наук. пр. – К., 2000. – Вип. 24. – С. 42.

19. Остафійчук В. Ф. Історія України: сучасне бачення: навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і доп. – К., 2006. – С. 11.

20. Листопад А. На сповіді // Україно, нене моя! : Сповідь і поезії, писанки... : зб. – К., 1993. – С. 131.

21. Лозко Г.С. Велесова книга – Волховник. Наукове текстологічне дослідження, переклад на сучасну українську мову, релігієзнавчий коментар, публікація архівних матеріалів та оригінальних текстів Ю.

Миролюбова, укладання словника на 8, 5 тис. слів, покажчики, бібліографія, ілюстрації 4-е вид. – Вінниця, 2007. – С. 100.

22. Кульчицький С. Про зв'язок минулого з майбутнім // Кульчицький С. Помаранчева революція. – К., 2005. – С. 303 – 304.

23. Коваль С. Чия мова вторинна і пародійна. 5-е вид., доопр. та доп. – Чернівці, 2007. – С. 3-4.

24. Там само. – С. 27.

25. Грабовський С. Що накоїла „творча інтелігенція”? / // А ти записався у вороги України? : зб. ст. – К., 2008. – С. 59.

26. Прес-конференція Президента України „Національні пріоритети” // <http://www.president.gov.ua/news/8570.html>